

**ВЕРБА В.І.,
доктор історичних
наук, професор**

*Київський національний
університет імені
Тараса Шевченка*

1914-1917 роки в житті М. Грушевського належать в національній історіографії до маловивчених. Не можна сказати, що науковці зовсім не цікавилися цим етапом біографії Михайла Сергійовича. Скупі відомості про цей бік буття вченого містяться в працях окремих дослідників (Л. Винара, В. Верстюка, Р. Пирога, Я. Малика, І. Матяш), однак порівняно з іншими сторінками вивчення життєпису суспільствознавця вони є надто скупі.

На початок 1914 р. М. Грушевський представляв собою зрілого 48-річного історика, який знаходився в zenіті своєї слави. Проте попередня науково-організаційна робота і політична боротьба підірвали його здоров'я, надточили сили. Справді, за останні 20 років він проробив колосальну працю, якої вистачило б не на одне покоління. Неймовірно розбудував Наукове Товариство імені Шевченка (НТШ) у Львові і вивів його на широкий європейський кін, створив та очолив Українське Наукове Товариство (УНТ) у Києві, а також цілу низку літературних та дослідницьких

**МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ:
РОКИ
РОСІЙСЬКОГО
ЗАСЛАННЯ
(1914-1917)**

осередків як у Львові, так і у Києві, зокрема “Львівський науковий вісник”, “Записки НТШ”. Написав і видав більше 1000 наукових та науково-публіцистичних праць, відредагував 112 томів “Записок НТШ” (понад 40 тисяч сторінок друку), підготував десятки збірників документів. Сам львівський професор на 1914 р. обраховував свою наукову діяльність у 25 томів праць¹. За плечима науковця була і копітка політична робота в Українській національно-демократичній партії, в Товаристві українських поступовців, в ідеологічному керуванні українською фракцією у 1 і 2-й Державних Думах. Ось далеко не повний перелік всього зробленого Великим Українцем. Все це так. Але залишається фактом й інше. Вже тоді Михайло Сергійович вибився у лідери українства, став популярним політиком, публіцистом. Ясно, що така його замоторена політична діяльність ледве чим могла залишатися поза увагою як австро-угорської, так і російської поліції. Арешт назривав сам. Залишати суспільствознавця на свободі в умовах війни з Німеччиною і Австро-Угорщиною вряд чи було в планах імперського російського уряду. Однак, ув'язнення вченого наприкінці 1914 р. породжує цілу низку питань, адекватної відповіді на які і сьогодні немає. Насамперед, чому він приїхав в Росію, знаючи заздалегідь, що його не залишать у спокої жандармські органи? Адже в умовах військового часу будь-яка особа, прибула з ворогуючої до Росії країни, підлягала якщо не заградуванню, то, принаймні, відповідній проробки. Формально дослідник мав право приїхати в Росію. За довгі роки праці під скіпетром Габсбургів, він так і не прийняв австрійське підданство, хоча його неодноразово до цього схиляли, а залишався православним і підданим Росії, наголошуючи на тому, що в дідівському краї в Україні має маєткові й наукові інтереси². Справді, у Києві у Грушевських знаходився у відомстві великий будинок на Паньківській, 9, тут проживала його мати Глафіра Захарівна й сестра Ганна з дітьми Сергієм і Ольгою. Але, звичайно, головним було не це. Михайло Сергійович поступово переніс з Галичини у Київ ЛНВ, заснував тут УНТ, мріяв після 20-річної служби у Львівському університеті вийти у відставку і поселитися в улюбленому Києві й працювати на благо українського народу. Генетично й духовно він вже давно був зв'язаний з Києвом, Київщиною, всією Україною. Тепер залишалося це тільки зреалізувати.

З початком Першої світової війни Михайло Сергійович перебував із сім'єю на відпочинку у Карпатах в мальовничому селі Криворівня, розташованому неподалік від р. Черемош. Мало не щороку він приїздив до цього благодатного краю, мав тут свій дачний будиночок. Взагалі с. Криворівня на початку ХХ ст. представляло собою своєрідну українську літературну і наукову Мекку. Тут частенько гостювали відомі українські діячі, духовні провідники нації М. Коцюбинський, І. Фран-

ко. Навідувався у це гуцульське село і В. Гнатюк, Ф. Вовк, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, А. Крушельницький, К. Студинський та інші колеги науковця. Працювалося в карпатському краю легко і затишно. Думи лягали на папір вільно. Але в небі вже запалало зарево війни. Хоч її подих і давався взнаки, але Гуцульщина ще перебувала у спокої. Між тим, поки історик із сім'єю насолоджувався відпочинком, у Львові конфіскували шостий номер ЛНВ із статтею вченого "Сараєвська трагедія", де він піддав критиці політику вбитого ерцгерцога Франца-Фердинанда. Гарячковість Михайла Сергійовича зіграла з ним злий жарт. Австрійська поліція відкрила проти нього адміністративну справу³. В цій ситуації він вирішив їхати до Києва. Справді, восени 1914 р. закінчувався термін його 20-річної служби у Львівському університеті. Професорська пенсія вже була зароблена. Та й громадська й наукова справа вже не тримали у Наддністрянщині. Покинувши головування в НТШ ще у 1913 р., Михайло Сергійович відійшов від інтенсивної науково-організаційної праці у Галичині. А все ж залишатися в Криворівні було небезпечно. Війна розпалила шовіністичні настрої. В Австро-Угорщині вченого вважала за москвофіла і ставленика Росії. Відомий український громадсько-політичний діяч і літературознавець В. Дорошенко так у спогадах зафіксував криворівненську епопею дослідника: "Становище Грушевського і його сім'ї було тим більш небезпечно, що поляки та їх приятелі мадяри тоді люто кинулися на наших свідомих людей і багатьох із них без ніякого суду безневинно повісили за їх нібито москвофільство і шпигунство на користь Росії... А знав, якби поляки їх не чіпали, то можна було сподіватися лиха від москалів, коли б вони дійшли до Криворівні, бо російська Чорна сотня весь час цькувала Грушевського, як провідника українського сепаратизму, й закликала уряд до розправи з "клятим мазепинцем"⁴. Отже, залишатися на Гуцульщині було небезпечно. Це розумів і сам суспільствознавець. В автобіографії за 1914-1919 рр. він відверто про це писав: "Але війна вибухнула так несподівано, що я не встиг вибратися до Києва, отже мусів зістатися в Карпатах, хоч не було там дуже приємно, бо адміністрація польська мала мене на оці і всі сподівалися мого арешту. Але скоро вона мусіла втікати з тих сторін, перед російським наступом. На місці зісталась тільки жандармерія, і коли в місяці вересні російські патрулі зблизились до нашого села, жандармський постерунок зажадав, що б я негайно виїхав на Угорщину, зареквірував фіру і в кілька годин виправив мене за угорську границю..."⁵. Але вчений їхав-таки в Київ, тільки об'їзними шляхами, дорогами, ще не позначеними війною. Цікавий здогад, але, на жаль, мало-доказовий, висунув дослідник М. Мухін по гарячих слідах смерті історика у 1936 р. Проаналізувавши тогочасну пресу, він прийшов до переконання, що російський уряд сам інспірував приїзд М. Грушевського до Києва з метою його арешту, погрожуючи "... в противнім випадку

ув'язнити його кривних і конфіскувати його мільйонне майно... Російський уряд мав підстави вимагати повороту Грушевського, бо напевно боявся, що професор, лишившись за кордоном, стане великою небезпекою для цілості російської держави"⁶. Л.Винар піддає критиці доводи М. Мухіна, особливо про "мільйонне майно" сімейства Грушевських і дотримується думки, що він повернувся до Києва у 1914 р. керуючись головне тодішньою ситуацією в Україні і "закликом членів Товариства українських поступовців, ідейним провідником яких він був. Своїм поворотом Грушевський хотів протидіяти і запобігти нищенню українства під російською владою"⁷. Очевидно, воно і справді було так. Зате залишається й фактом інше. Вченому було що таки втрачати у Києві, головне матеріальні цінності. З легкої руки М. Грушевського відомий мистецтвознавець Ф. Ернст провів скрупульозне дослідження втрат науковця в його будинку на Паньківській, 9, побудованому на кошти батька ще у 1909 році. Ернстове дослідження доповнив історик І. Гирич. Але і сам суспільствознавець визнавав факт свого матеріального добробуту. На згадку свого майна у вступній статті "На переломі" до збірника "На порозі нової України" він описував шкodu, заподіяну більшовиками після варварського обстрілу його будинку 25 січня 1918 р. "Згоріли мої рукописи й матеріали, бібліотека і переписка, колекції українських старожитностей, що збирав я стільки літ, – збірки килимів, вишивок, зброї, посуду, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків", нотував він, не розкриваючи матеріальної сторони справи⁸. Що ж представляли всі ці мистецькі скарби із київської збірки львівського професора? Михайло Сергійович цього не розкрив. Це за нього зробили інші українські науковці. У лютневій пожежі 1918 р. загинуло 123 перські, татарські, єврейські і українські книги, набір богемських, венеціанських і українських виробів зі скла; сто одиниць російської, саксонської й української порцеляни, зокрема із славнозвісної Києво-Межигірської фабрики, високомистецький сервіз заводу Миклашевського, портрети К. Розумовського, І. Мазепи, картини відомого українського художника, друга вченого В. Кричевського. Але не тільки це складало окрасу мистецької збірки дослідника. Були в ній – приватне листування української старшини, акти старого київського магістрату, декілька десятків стародруків XVII-XVIII ст. Професорська збірка нараховувала портрети відомих діячів національно-визвольного руху й гетьманів – Пилипа Орлика, Петра Дорошенка, фастівського полковника Семена Палія. На сьогодні перераховані зображення вважаються великим раритетом, були вони рідкісними і на початку XX ст. Взагалі тема "М. Грушевський як колекціонер творів української старовини" вимагає окремого дослідження. Але тут ми хочемо зазначити таке. Свою мистецьку колекцію історик використовував з практичною метою: ілюстрував численні книжки, виступав співорганізатором перших українських виставок українського ужиткового мистецтва у

Львові і Коломиї. Як зазначають науковці, він постійно купував різні таріли, скриньки, топірці, порохівниці, хрести і т. д. в знаменитих братів-колекціонерів Шкрібляків та Якіб'юків, був постійним покупцем в антикварних крамницях Києва та Львова⁹. М. Грушевський знав смак колекціонування і коштувало це великих грошей. Його дорадниками виступали відомі українські художники і мистецтвознавці М. Бойчук, М. Парашук, М. Жук, І. Груш, Ф. Красицький, В. Кричевський, Вадим і Данило Щербаківські. Все добро вчений зберігав у шестиповерховому будинку Грушевських на Паньківській, 9, умебльованому дорогими антикварними меблями. Мабуть, пора вже відмовитися від думки, що вчений був малозаможним львівським професором. Навпаки, він був багатою людиною, але своє добро він нажив чесною звитязною, часто-густо на грані людських можливостей працею на користь української нації і задля національної духовності. Ледве ж Михайло Сергійович виглядав скаредним збирачем творів мистецтва. Все це багатство використовувалося суто з прикладною метою: для написання історії українського мистецтва, яку він мріяв створити. Цей потаємний бік життя М. Грушевського промовляє нам багато. Було-таки що втратити лідеру українства у Києва, але, природно, визначальним мотивом його поїздки у Київ стало не тільки це.

30 серпня 1914 р., коли ще дослідник відпочивав у с. Криворівня, він був взятий в оперативну розробку Київським жандармським управлінням під начальством полковника Шределя. Наказ слідкувати за професором (а потім його заарештувати і вислати) Шредель отримав від Київського і Волинського генерал-губернатора¹⁰. З цього часу київські опери відслідковували кожний крок суспільствознавця, перлюстрували його листування. Немає сумніву, що російські жандарми робили все можливе, щоб заманити дослідника до Києва. Могли й зіграти на його маєткових правах. Тому версія М. Мухіна не така вже й фантастична, як здавалося б на перший погляд. Звичайно, їй бракує джерельної бази, але в такому делікатному питанні джерел може й взагалі не бути, тим більше з тих часів утекло стільки води, а жандармські архіви не один раз горіли. Михайло Сергійович пригадував, що з Києвом обмінювався телеграмами і від київських земляків "... дістав заклик негайно приїздити..."¹¹. Що ж це були за київські земляки?

Ще у 1917 р. видний літературознавець і політик С. Єфремов, розбираючи архів Київської жандармерії, натрапив на секретні папери стосовно українського національно-визвольного руху як в Наддніпрянщині, так і на Наддніпрянщині. В свій час частину тих звідомлень надрукував відомий громадський діяч і меценат Є. Чикаленко¹², а передрукував грушевськознавець Л. Винар. Одне з них – це донесення полковника Мазенцова, начальника Тимчасового жандармського управління в Галичині, датоване 17 січня 1915 р., стосується діяльності М. Грушевського напередодні арешту 1914 р. В ньому, зокрема, йдеть-

ся про те, що в Галичині ще з 1905 р. політичні діячі працювали над планом відокремлення України від Росії і створення під скіпетром Габсбургів “Українського королівства”. Згідно цього задуму у 1910 р. навіть відбулася таємна зустріч в Конопиште у Галичині між австрійським ерцгерцогом Францем-Фердинандом і групою українських діячів-незалежників: Є. Олесницьким, митрополитом А. Шептицьким, Є. Чикаленком, М. Лисенком, М. Міхновським. Тоді ж і погодили вести агітацію на користь австрійської династії. З початком військових дій у 1914 р. “мазепинська партія” (за словами Мазенцова) переїхала зі Львова до Києва. У Києві почав діяти Український клуб “Родина”, де провідну роль грали українці-наддніпрянці і члени “Союзу визволення України” (СВУ) М. і Л. Ганкевичі, І. Сіяк, Ю. Бачинський, Ю. Скоропис-Йолтуховський, С. Баран, Є. Чикаленко, Л. Жебуньов та інші. Саме на їхній заклик до Києва і приїхав Михайло Сергійович з метою взяти на себе керівництво “мазепинським рухом”¹³. Сьогодні перевірити правдивість жандармського повідомлення без критики відповідних джерел не уявляється можливим. Л. Винар відкидає його як легендарне, проте і сам не приводить переконливих аргументів, а зазначає, що складено воно, імовірно, на основі інформації галицьких москвофілів¹⁴. Проте не викликає сумніву інше. М. Грушевського вели в Київ діячі саме “СВУ”, наперед знаючи, яка небезпека йому там загрожує. Згаданий вже нами Л. Винар зазначає, що з Криворівні науковцю допомогли виїхати діячі “СВУ”, домігшись від австрійського генерального штабу вивезення професора до Відня. Тут він зустрічався з українськими діячами, вів конспіративні бесіди. Сексот пером Мазенцова повідомляв, що окрім діячів “мазепинської партії” вчений зустрічався і з представниками австрійському уряду. В справі переїзду історика з Австро-Угорщини до Росії в розпалі військової кампанії не все ще ясно й годі чіпати це делікатне питання без відповідних секретних документів російських і австро-угорських спецслужб, але одне зрозуміло: М. Грушевський їхав туди з метою займатися політичною діяльністю. Зрозуміло, що самотужки він туди ледве чи б потрапив. Йому допомогли приїхати до Києва зацікавлені особи.

Історик прибув до старовинного міста на Дніпрі 22 листопада 1914 р., подолавши Італію по осі Риму, а далі через Румунію в Росію. Через декілька днів він виступив на засіданні Ради УНТ, обговоривши з його членами видання журналу “Україна” і утримання за рахунок організації кімнати-музею М. Лисенка, бачився з діячами “СВУ”. Перші київські враження були позитивними, але тривога не покидала вченого. Вже 25 листопада поліцейський пристав Либедської дільниці м. Києва відстежив його приїзд і повідомив про це начальника губернського жандармського управління полковника Шределя. Останній, з’ясувавши, що наказ про його ув’язнення датований ще 30 серпня 1914 р., негайно розпорядився “обшукати і арештувати Грушевського”¹⁵

Михайло Сергійович очікував арешту, бо коли увечері 28 листопада наближався до свого будинку по вул. Паньківській, 9, побачив там наряд жандармів. Не довго розмірковуючи, швиденько подався у штаб Київського військового округу, де заявив, що його затримання викличе протести як в Австро-Угорщині, так і в Росії. Проте ця погроза мало подіяла і о 23 годині він був заарештований і ув'язнений до Лук'янівської в'язниці помічником пристава Либідського поліцейського відділку Романовським¹⁶. Обставини заґратування вченого вивчені львівським істориком Я. Маликом, однак звернемо увагу на ті сторінки із справи суспільствознавця, які не знайшли адекватного висвітлення. Затриманого допитували не менше 16 разів впродовж майже трьох місяців з листопада 1914 р. по лютий 1915 р. включно. Збереглося 8 протоколів допитів. Вів слідство підполковник Самохвалов, який і проводив опис вилучених предметів під час трусу. Присуд визначили наперед. Все ж кидається в очі інше. Національна історіографія сьогодні не прийшла до єдиного висновку, за що був заарештований дослідник і що йому ставилося у провину? Сам М. Грушевський вніс сум'ятицю в це питання і нотував, що його кинули за ґрати, щоб віднайти докази у формуванні "стрілецьких дружин" в Австро-Угорщині¹⁷. За думкою історика йде і Л. Винар, зазначаючи, що його заарештували "...під претекстом "австрофільства", а також обвинувачували ... в допомозі організації легіону січових стрільців у Галичині"¹⁸. Дещо іншої точки зору дотримується Я. Малик і пише, що "у вину М. Грушевському була поставлена його стаття у "Літературно-науковому віснику" "Після Балканської війни"¹⁹. Але в цій статті нічого не було крамольного, а вказувався тільки один із шляхів для зміцнення Росії через реформування її конституційного ладу²⁰. Стаття була написана і надрукована ще у 913 р. Натомість, видається, що Михайла Сергійовича заарештували за всю попередню національно-патріотичну діяльність на користь України, за той "український рух", який він, за словами жандармів, "... насаджував при матеріальній підтримці австро-угорського уряду, шляхом видання українських газет, відкриття книжкових магазинів і ін., як головних опорних пунктів української пропаганди, скерованої до підняття самосвідомості малоросів і проведення серед них ідей утворення "Самостійної України в майбутньому"..."²¹. Іншими словами, його звинуватили у шпигунстві на користь Австро-Угорщини. Саме на це були скеровані питання на допитах. Підполковника Самохвалова цікавило все, що так чи інакше робилося вченим на користь України руками імперії Габсбургів, особливо австрійські субсидії. Ясно, що такі заходи велися з метою підірвати національну єдність Російської імперії, а, значить, і її могутність, назагал розчленувати її на шматки. Проте заґратований вмів обходити дражливі питання і наголошував, що австрійські суб-

сидії були значними, але очолювані ним наукові товариства отримували їх в порівнянні з іншими, в недостатніх розмірах, головне, через неприязне ставлення особисто до нього²². Натомість, протоколи допитів вченого вряд чи відбили відповіді на питання про його участь у формуванні легіону січових стрільців, а про статтю у ЛНВ "Після Балканської війни" взагалі не йшлося. Піднімалися аспекти щодо його участі у зустрічі з ерцгерцогом Францем-Фердинандом і німецьким імператором в Конопиште. Вірний собі, професор відмів цю неправдиву інформацію резюмуючи: "... во время этого свидания я жил безвыездно во Львове, о свидании знаю только из газет, ни Франца-Фердинанда, ни Вильгельма не видел никогда в глаза, не состоял ни в каких сношениях с ними ни лично, ни через других лиц, и вообще с придворными и правительственными сферами австрийскими или германскими не имел никаких связей"²³. Одначе зробити з М. Грушевського шпигуна не вдалося. Дані ним свідчення тягнули хіба що на сепаратистську діяльність. Все ж і цього виявилось недостатнім, щоб його ізолювати від України і відправити на заслання. Місцем висилки обрали Томську губернію. Начальник Київського жандармського управління полковник Шредель наполягав етапувати суспільствознавця як небезпечного злочинця за його рахунок. Хоч покарання виявилось неважким, але для підірваного здоров'я Михайла Сергійовича це була загибель. Тому зразу ж його рідні, колеги і друзі почали кампанію щодо полегшення його участі. Академік Російської Академії наук О. Шахматов, давній його приятель, клопотався перед міністром внутрішніх справ, щоб замінити Сибір на якийсь науковий центр, як от Москву, Петроград, Саратов чи Казань, де М. Грушевський "міг би зайнятися науковою працею, користуючись бібліотекою університету і місцевими архівами"²⁴. Вживали відповідних заходів й інші російські академіки М. Дьяконов і О. Лаппо-Данилевський. Не залишилися в стороні і рідні вченого. Інтенсивну кампанію про пом'якшення покарання розгорнув брат Олександр і його дружина Ольга, які постійно бомбардували листами Київського генерал-губернатора, Департамент поліції, Міністерство внутрішніх справ у Петрограді.

Нарешті 18 лютого 1915 р. Київський губернатор взяв відповідальність на себе щодо арештанта і визначив слідувати йому до Симбірську за власний рахунок з одним конвойним Ігнатієм Дидуком. Як іронізував учень вченого І. Крип'якевич, в останній момент замість Сибіру "...в наказі до назви заслання вставили тоді букву "м"!"²⁵.

М. Грушевський повернувся до Києва під впливом багатьох обставин. Особисте бажання, заклик друзів і колег, жандармські хитрощі – ось основний лейтмотив його поїздки в Україну у 1914 р. Наслідком цього повернення став арешт вченого і звинувачення у шпигунстві. Проте історик вміло відмів всі наклепи і був відправле-

ний під поліцейний нагляд до Симбірську. Із заслання він повернувся лідером Української Центральної ради і національним героєм.

22 лютого 1915 р. симбірський губернатор відписав київському губернатору: “22 лютого до м. Симбірськ приїхав з городовим Київської міської поліції проф. Львівського університету М. Грушевський. Не маючи ніяких розпоряджень від міністерства стосовно вищезгаданої особи прошу ваше превосходительство сповістити мене: звідкіля, при яких умовах, за що, власне, вислано Грушевського до м. Симбірську, а також якому підлягає він догляду”²⁶.

Невдовзі київський губернатор вніс ясність в ці питання, повідомивши свого сибірського колегу, що арештанта вислано з “нападу телеграми тов. Міністра внутрішніх справ Джушковського”²⁷. Так почалося заслання вченого. Він перший раз у житті потрапив у таке скрутне становище, без сім’ї, без достатніх матеріальних засобів для існування, позбавлений можливості інтенсивно науково працювати і вести громадсько-політичну діяльність, під гласний нагляд поліції. Суспільствознавець впав у розпач. Ще перед відправкою до Симбірську 17 лютого 1915 р. він відписував акад. О. Шахматову: “Настоящая возможность работы, не знаю, вернется ли! И еще более острый вопрос о личной безопасности”²⁸. Проте він підбадьорився, коли до нього на заслання приїхала дружина Марія Сильвестрівна і донька Катерина. Дочка професора тоді записала у своєму дівочому “Щоденнику”: “З кінця лютого 1915 р. ми з Мамусею поїхали до Симбірська. Я була ще від кору дуже слаба, лиш тиждень як вийшла з ліжка, але той страх і то почуття безоборонності що повис був на нас за три останні місяці і то бажання бути разом як найскорше не відлучатися від татуса. Якесь трохи величне бажання допомогти і боронити його пігнало нас в дорогу, скоріше може ніж се було осторожно”²⁹. Сімейний затишок надавав сил, але і тоді матеріальні умови родини Грушевських істотно не поліпшилися. Описуючи свій побут акад. О. Шахматову, М. Грушевський 22 березня 1915 р. вістував: “Вы, дорогой Алексей Александрович, подаете надежду – даже при помощи моей библиотеки, перевезти которую в Симбирск впрочем немислимо: слишком это громоздко и дорого, да и негде мне с нею поместиться: я живу с семьею в двух маленьких комнатах, где и лишнего стула негде поставит, не то что библиотеки”³⁰.

Михайло Сергійович і сам пробував знайти вихід із скрутного становища. 15 квітня 1915 р. він написав благального листа до президента Петербурзької академії наук великого князя Костянтина Костянтиновича Романова. По це послання він повідомив О. Шахматова, зазначивши: “Сделал я это по совету моего брата (О. Грушевского. – Авт.) и предполагал, что он дал этот совет мне, посоветовавшись с Вами вперед”³¹. Пізніше інформація про цей лист зіграла з ним злий жарт і дещо зіпсувала його репутацію українського діяча у

1917 р., бо саме тоді циркулювали чутки про це послання. Сам лист мало хто бачив, але у 1917 р. українські кола були впевнені, що джерелом інформації виступав померлий вже акад. О. Шахматов. Другий раз відомості про слізне послання Михайла Сергійовича до вищої сановної особи Російської імперії промайнула у 1928 р., коли обговорювалася його кандидатура на дійсного члена АН СРСР. Тоді з посланням суспільствознавця ознайомилися академіки В. Перетц і С. Ольденбург. Сьогодні воно відоме із справи-формуляру М. Грушевського, яка зберігається в Державному архіві Служби безпеки України, і оприлюднена В. Пристайком та Ю. Шаповалом.

У тому ж таки 1928 р. на цьому посланні грало ДПУ УСРР. Начальник Київського окружного відділу ДПУ УСРР Іванов 28 листопада інформував секретаря Київського окружного комітету КП(б)У М. Демченка: "... Академия наук, в лице председателя II отдела, академика Шахматова, обратилась к Константину Константиновичу хлопотать за Грушевского, указывая на научные заслуги последнего. Тогда Константин Константинович заявил Шахматову, что он напрасно беспокоится о Грушевском, так как у него самого есть от Грушевского письмо. С этими словами он вынул письмо Грушевского и прочел его. В этом письме Грушевский писал, что он всегда стоял за единую неделимую, что он человек правых убеждений, что он никогда не думал о сепаратизме, что он был всегда и теперь является верным престолу и проч. Тогда академик Шахматов попросил у Константина Константиновича это письмо, заявив, что оно очень нужно Академии. Письмо это было ему передано и сейчас оно находится, по словам Перетца, у Ольденбурга. Когда в этом году на заседании Комиссии по рассмотрению кандидатур в Академию встал вопрос о кандидатуре Грушевского, то Ольденбург обо всем этом заявил, даже будто бы прочел это письмо и при этом сказал, что с научной стороны кандидатура Грушевского никаких возражений не вызывает, но что эта история должна быть засчитана Грушевскому как черное пятно"³². Звичайно, повністю довіряти цій інформації, зібраній секретними агентами ДПУ УСРР – шукачами компромату на великого історика, вряд чи має підстави, поки не буде знайдено і оприлюднено сам лист. Можливо, його Михайло Сергійович написав із тактичних міркувань задля полегшення своєї долі і як, видно, на прохання своїх друзів і рідних. Те, що подібне послання відправив вчений на адресу К. Романова, сумніву не викликає. Одне можна засвідчити. У 1917 р. М. Грушевський не прагнув заперечити ці чутки. Чи послання це зіграло свою роль, чи ні, але у 1915 р. в його кар'єрі сталися суттєві зрушення. Ще в березні, а останній раз 7 квітня 1915 р. він подав прохання на ім'я Міністра внутрішніх справ про дозвіл переїхати йому в одне з університетських міст і отримав позитивну відповідь³³. Симбірський губернатор підтримав цей дозвіл і своєю рукою дописав: "За время пребы-

вания в г. Симбирске ни в чем предосудительном замечен не был”³⁴. Найближчим університетським містом була Казань. Отже, з квітня 1915 р. Михайло Сергійович міг поїхати в це місто. Однак він затримався майже на півроку у Симбірську, де зняв на літо дачу і мав намір поліпшити здоров’я та поправити зіпсовані нерви. Відчував перенапругу. Надто багато сил він витратив за останні місяці. До попередніх клопотів, пов’язаних з арештом і засланням, додалася і тривога зі Львову. З його ув’язненням у 1914 р. опечатали його віллу і за постановою суду судовим куратором над нею призначили Филипа Евина. В маєтку залишилася жити кухарка Грушевських Юлія Кінаш. Оборотиста жінка за довгою відсутністю господарів разом із своїм чоловіком Йосипом Кінешем і за повною згодою Филипа Евина задумала на віллі влаштувати пекарню³⁵. До маєтку потягнулося чимало підозрілих осіб. У небезпеці опинилася велика бібліотека, антикварні меблі, старовинна утвар. Боронити помешкання історика взявся його колега відомий дослідник К. Студинський, але за відсутністю господарів справу розтягнули на цілих 15 років, і тільки у 1930 р. після судового розгляду вдалося визволити будинок суспільствознавця від “опіки” різних людей.

Між тим Михайло Сергійович поступово втягувався у життя, відновив контакти з українськими громадськими діячами. Відпочинок пішов на користь. Як він сам повідомляв П. Стебницького у Петрограді 11 серпня 1915 р., на дачі він займався складанням популярної історії “в двох концентричних ціклах, коротшім – коло 20 арк. в двох книжечках і ширшім, котрий не знаю, чи коли-небудь доведу до кінця – хіба – не дай Боже – моє заточеніє могло б тривати дуже довго”³⁶. Відновив він контакти і з С. Єфремовим. Цікавився подіями в Галичині і українським питанням в Державній думі, наполягав писати в часопис “Украинская жизнь”, а далі, в листі від 8 серпня того ж таки року запропонував низку невідкладних заходів: “Не переоцінюю зміни міністрів, але все ж поява нових людей (для укр[аїнців] зовсім нових) – се нагода виступити з укр[аїнськими] бажаннями. Перед мін[істром] внут[рішніх справ] – заборона слова, цензура, доля висланих галичан. Перед мін[істром] освіти – мова в школі, справа приватн[их] шкіл і укр[аїнських] предметів в учит[ельських] семін[аріях] і серед[ніх] школах, у оберпрокур[ора] укр[аїнська] проповідь, обрусеніє духовенства”³⁷.

2 вересня 1915р. сім’я Грушевських переїхала до Казані і поселилася в будинку по вул. “Суконная слободка, Вольная № 29”. Вістуючи про цю подію С. Єфремову, Михайло Сергійович відписував: “Я цілий тиждень провів в шуканні помешкання (привезли і нашу кухарку, що змінило наші плани), тільки тепер потроху починаю розглядатися”³⁸. Справді, хатня робітниця Грушевських Текля Андріївна Чик з приїздом до Казані взяла на себе сімейні клопоти. Тепер дослідник міг

більше науково працювати. Казань – університетське місто, мало непогану бібліотеку, і вчений бував там регулярно. Проте обмеження існували. Як він пригадував, “перебував на тім засланні... під так званим “гласним надзором поліції””, себто без права змінити місце, без права зайняти якісь посади, вести якусь роботу: щотижня я мусів ставитись на поліції, не міг читати лекцій, ні на зібраннях виступати. Потайки робив яку міг роботу в українських організаціях, писав до російських часописів в обороні української справи (українські часописи всі позакривано), ладив підручники українські (з них “Всесвітню історію” вдалося мені і випустити, а історія української літератури зісталась не докінчена)³⁹”. Проте жилося не легше, ніж у Сибіру. 27 грудня 1915 р. Михайло Сергійович відписав О. Шахматову: “Живу нельзя сказать, чтоб хорошо, не знаю, знаете ли Вы Казань, но с непривычки, да и особенно еще в моем положении трудно себя чувствовать сносно. Климат не здоровый, недомогаю, семья вовсе болеет, условия жизни вообще тяжелые”⁴⁰.

Як на лихо, на малярію захворіла Марія Сильвестрівна. З донькою дружиною довелося згорнути контакти до мінімуму. Але наукові і громадські контакти розширювалися. Редактор одеського журналу “Основа” А. Ніковський звернувся до вченого з проханням подати актуальний матеріал на злободенну тему. Професор відповів згодою і написав публіцистичні роздуми “Зайві сумніви”. В них він закликав національні політичні сили не піддаватися відчаю у зв’язку з черговими програмами великодержавників і вірити у відродження України. Статтю завершив вічним “Люде смертні, народи – вічні!”⁴¹.

Замоторена наукова і публіцистична діяльність суспільствознавця насторожила казанських жандармів. В Полтаві у грудні 1915 р. затримали якогось М. Гаврилка, який давно був у розшуку. При обшуку на його квартирі знайшли фотографію М. Грушевського. Департамент поліції негайно поінформував циркулярно всі місцеві органи про “видных деятелей украинского движения”. Пригадали прізвища В. Дорошенка, М. Залізняка, Ф. Меленя, В. Старосольського, В. та М. Шухевичей, П. Буняка, І. Джиджору, А. Жука, В. Винниченка, Д. Донцова та інших, які підлягали розшуку і арешту. Прізвище М. Гаврилка також фігурувало у цьому списку. Вже у листопаді 1915 р. за Михайлом Сергійовичем встановили ще й “негласное наблюдение”. Агентурна папка поповнилася компрометуючими матеріалами на професора. В них він характеризувався як один з найактивніших керівників українського сепаратистського руху. За свідченням дослідника Г. Папакіна, у самого вченого взяли власноручну підпису про дотримання ним обмежень, пов’язаних з перебуванням під “гласним надзором полиции”⁴². Слідкували і за Марією Сильвестрівною.

Жандармські заходи були не єдиним в системі обмеження прав науковця. З далекого Львову приходили сумні вістки. 31 березня 1916

р. Вчена рада Львівського університету ухвалили: а) розпочати проти п[ана] д[окто]ра Михайла Грушевського ... к[олишнього] професора Львівського університету, дисциплінарне розслідування з приводу, що він на початку 1915 р. не отримавши відпустки, самовільно поїхав до Росії, де і зараз перебуває, за тим добровільно і без достатнього виправдання полишив виконання своїх службових обов'язків, і б) тимчасово позбавити п. проф. д-ра Михайла Грушевського його посади професора університету і утримати його службову платню на час аж до закінчення дисциплінарного розслідування, а далі 2) розпочати проти п. проф. д-ра Михайла Грушевського дисциплінарне розслідування з приводу його неприязної для австрійської держави публіцистичної діяльності під час війни в російському журналі "Речь"⁴³. Допитаний у цій справі колега вченого проф. К. Студинський як міг захищав вигнанця, зазначивши, що в Росію він виїхав задля оборони своїх маєткових прав як російський підданий"⁴⁴. Стосовно звинувачення Михайла Сергійовича професором Петербурзького університету Ю. Кулаковським в газеті кадетського спрямування "Речь", буцімто його ворожої діяльності щодо Російської імперії по формуванню легіону Українських січових стрільців у Галичині, то відповідь на це питання дав сам політичний засланиць. На сторінках "Речи" від 25 жовтня 1915 р. він довів підтасовку Ю. Кулаковським статей у ЛНВ впродовж 1913-1914 рр., зазначивши, що його визначальним прагненням відродження Росії шляхом її внутрішнього зміцнення. Далі вчений акцентував увагу на тому, що він у Львівському університеті не проводив жодної агітації і не висловлювався за австрійську орієнтацію, а вирішення українського питання в Росії не вбачав у відокремленні від неї українських земель, а в нормалізації цього питання строго законодавчим шляхом за спільного порозуміння українського і російського суспільства через надання українським землям автономії в межах Російської імперії⁴⁵. Сенат Львівського університету не мав цієї відповіді історика і тільки після її передруку у "Кур'єрі львівському" від 16 листопада 1915 р. зміг досконало з нею ознайомитися. І справді, для честі університетської громади, львівська професура не знайшла нічого злочинного у виступах колишнього колеги. В "справі Грушевського" допитувався й О. Колесса, який зазначив, що суспільствознавець завжди працював на українську націю, її культуру, історію, її майбутнє, і в своїй діяльності керувався головною метою – покращення політичного становища українського народу⁴⁶. Не знайшовши нічого крामольного в діях М. Грушевського, Вчена рада Львівського університету все ж ухвалила тимчасово усунути його з посади і припинити виплату службової платні⁴⁷.

Чимало прикостей принесли Михайлові Сергійовичу свідчення його колишнього вихованця С. Томашівського. Наукове і політико-

ідеологічне розходження між учнем і вчителем після конфлікту 1913-1914 рр. ще було свіжим. Сподіватися на замирення не доводилося. Цісарсько-королівський польовий суд при військовій команді м. Львова порушив кримінальну справу проти історика, звинувативши його у зраді. Розпочавши слідство, дирекція поліції у м. Львові відкликала з фронту для дачі свідчень заступника начальника I полку Українських січових стрільців і фактичного голови НТШ С. Томашівського. Степан Теодорович негативно атестував головну наукову працю вченого "Історія України-Руси", назвавши її вміло зробленою компіляцією, їдкою іронією були пронизані його думки і про родину дослідника, і про його львівське та київське майно. Найжачено він поставився і до його служби у Львівському університеті, особливо після 1906 р., наголосивши: "Його виклади відбувалися неправильно і чимраз рідше, так що можна було його більше вважати за гостя, як за звичайного професора. Виклади обвинуваченого, як, зрештою, і його головний твір, і формою, і змістом неінтересні. Це було більше сухе вичислювання множення дат, імен, чисел, років. Він не був також і вимовний і неприємно викладав"⁴⁸. Так само осудливо він оцінював авторитет професора серед Львівського студентства, зазначаючи, що тут більше матеріального, ніж духовного. Однак, незважаючи на розходження, у С. Томашівського вистачило такту, щоб у головному питанні не перегнути палиці. Зазначаючи політичні наміри свого колишнього вчителя, він підкреслив, що "в політичних статтях обжалованого перед війною не було мови про кінечність відізнання Східної Галичини від Австрії і прилучення до Росії, чи створення самостійної держави... Прилучення до Росії уважав свого часу, це було в 1908 р., з огляду на тодішні обставини, за шкідливе"⁴⁹.

Ясно, що геній М. Грушевського давив не тільки на його сучасників, а й на наступників. Учень історика І. Кривецький, а за ним і дослідник -грушевськознавець Я. Малик вважають, що цим свідченням С. Томашівський став на захист свого колишнього вчителя⁵⁰.

Мабуть, тут тільки частина правди. Принаймні, ще у 1917 р. по гарячим слідам цієї справи, дорадник Михайла Сергійовича К. Студинський був іншої думки щодо зізнань Степана Теодоровича і засудив їх в статті "Чи рішено розважно?"⁵¹. Та й сам С. Томашівський розумів ціну своїм наклепницьким вчинкам. Через рік після судового слухання, коли змінився і сам С. Томашівський, і став іншим М. Грушевський, Степан Теодорович спробував пояснити Кирилу Йосиповичу свою позицію щодо тоді вже голови Української Центральної ради (УЦР) М. Грушевського. В листі від 1 травня 1917 р. він писав К. Студинському: "Щодо мого відношення до проф. Г[рушевського], то я сам добре свідомий того, що воно прибрало дуже нещасливу форму, чого сам найбільше жалкую, й багато дав би за те,

як так не сталося, однак з другого боку не хочу бути лукавим ні супроти себе, ні супроти громади. Діло в сім, що попри всі сумніви, і роблені собі докори, я ще досі не встиг докладно з'ясувати собі суть, ступень і розміри моєї провини щодо *meritum* (суті. – лат.) справи. Не лише я сам, інтересований, не виробив собі вповні ясного погляду в сім напрямі, але й – клянусь своїми дітьми – ніхто з моїх знайомих, товаришів, приятелів, або взагалі громадян, не допоміг мені до того, дарма, що я зараз з початку, як лише появили ся різні толки, сам добровільно зажадав від компетентних громадських кругів (У.П.В.) докладного слідства й оцінки моїх зізнань...”⁵² Отже, муки совісті терзали послідовника М. Грушевського. На його щастя, і на щастя казанського засланця, його захисник військовий адвокат Пилип Євн у польовому суді Львова, досконало вивчивши справу, привів низку неспростовних фактів про невинність Михайла Сергійовича. Адвокат зіграв на арешті і засланні суспільствознавця, підкресливши, що якби його підопічний проголошував сепаратистські ідеї про відокремлення українських земель від Австро-Угорщини та прилучення їх до Російської імперії, то самодержавний уряд не дав би дозволу на його заградування і подальше етапування. Далі він наголосив на одруженні суспільствознавця на бідній вчительці, підкреслив його майнові справи у Львові і в Карпатах, дієву участь в НТШ, боротьбу за український університет у Львові і резюмував: “всі ці факти свідчать, що Грушевський мав Австрію своєю другою батьківщиною”⁵³. Ці переконливі факти і майстерність Пилипа Євіна переконали польовий суд у Львові. Кримінальна справа проти М. Грушевського була припинена.

Як водиться, радісні вістки з Галичини прибавляли репресованому у далекій Казані настрою. Хоч війна і фізичне відсторонення пригальмували його наукові мрії, але повністю не зупинили хід його думок. Науковець рвався до Москви, в гущавину університетського і академічного життя. У 1916 р. його листування з російськими вченими особливо інтенсивне. Він писав академікам В. Вернадському, М. Дьяконову, О. Шахматову, просив їх допомоги у переведенні його до білокам'яної, звертав увагу на доступ до архівних фондів з історії України XVII ст., бо саме тоді працював над III-ю частиною VIII-го тому “Історії України-Руси”. Звернення М. Грушевського і його російських побратимів до командуючого Московським військовим округом подіяли. В серпні 1916 р. він дав дозвіл про перевід казанського засланця до Москви, а 11 серпня того ж таки року казанський поліцмейстер повідомив про це суспільствознавця.

Але сам переїзд у листопаді до Москви супроводжувався для Михайла Сергійовича новими жандармськими процедурами. Довелося дати власноручну підписку про всі зміни місць перебування, інформувати жандармську 2-гу дільницю Пречистенської частини м.

Москви про всі переїзди та поїздки. За ним, як і колись, був встановлений негласний нагляд⁵⁴. Проте, це вже було благо, хоча й квартирувалося вченому в будинку на Арбаті⁵⁵, нелегко. “Живеться мне тяжело – так тяжело, что даже не хочется распространяться; кроме всего прочего дочь заболела чем-то вроде скарлатины, и это при условиях жизни без прислуги, в двух комнатах и нынешних неустройствах всякими неудобствами переходит всякое представление”, – жалівся він О. Шахматову⁵⁵. Захворів і сам історик. В посланні до П. Стебницького він так описав свій стан: “... сильно простудився, полежав, а потім вернулася моя стара хвороба – “воспаление слизистых оболочек”, очевидно на нервовім ґрунті, яка завсіди впливає мені на нерви, настрої, енергію, дразливість і т. ін.”⁵⁶.

В цій ситуації, щоб не загострювати хворобу, М. Грушевський відправив до Києва дружину і доньку. Полегшення настало у грудні і вчений поринув у копітку наукову і громадсько-політичну працю. Разом з українською громадою у Москві – С. Петлюрою, В. Винниченком, Д. Дорошенком, Є. Чикаленком, Л. Старицькою-Черняхівською він активізує роботу московської філії ТУПу, бере участь у виданнях “Украинской жизни” і тижневика “Промінь”, займається організацією української видавничої спілки. У вирі політичного і наукового життя постійно контактує з Києвом. Просить С. Єфремова подивитись за власним будинком і організувати рятування книжок з ЛНВ. Стежить за фінансовими справами журналу, продовженням його друку. Але, звичайно, найбільше насолоди він отримував від наукової праці. Завжди повний ідей і мрій, він в колі друзів і однодумців ставить питання про видання збірника “XIX вік”, творів Антоновича і М. Гулака-Артемовського⁵⁷. В автобіографії за 1926 р. ці московські місяці висвітлено так: “1916, в Москві докінчив історію війни 1649 р. і довівши огляд до весни 1650 року видрукував в Москві, як третю частину VIII тому... Почав друк також своєї “Всесвітньої історії”, котрої I ч. вийшла в Петербурзі в р. 1916”⁵⁸.

В Москві дослідник відновив і архівні пошуки. Залюбки працював в Архіві Міністерства іноземних справ і в Рум'янцевській бібліотеці. Шануючи фантастичну діяльність М. Грушевського, журнал “Украинская жизнь” присвятив цілий випуск відзначенню 50-річчя з дня його народження. І це вже за якихось півроку перебування у Москві. Не буде перебільшенням сказати, що у білокам'яній Михайло Сергійович поступово стає координатором українського політичного руху, але задуми його йшли далі. Він дивився на консолідацію опозиційних сил Росії як захід для успішної боротьби з самодержавством. З цього приводу історик зустрічався з Максимом Горьким і обговорив з ним план видання щоденної опозиційної газети з українським відділом. Газету мали представляти московські українці М. Грушевський, В. Винниченко, А. Кримський. З протидією цариз-

му вчений, можливо, був пов'язаний через організацію "Масонство народів Росии", яка відіграла, як твердив історик А. Аврех, значну роль в поваленні самодержавства під час Лютневої революції 1917 р. Саме за свідченням одного із членів цієї організації Некрасова, М. Грушевський входив в її дієву українську філію поряд з керівником бароном Ф. Штейнгелем, М. Василенком, Л. Писаржевським⁵⁹. Членами цієї законспірованої організації були й інші відомі політичні діячі: Керенський, Чхеїдзе, Гогечкорі, Прокопович – усього чоловік 300 – 350. Звичайно, це делікатне питання, яке мало піддається джерелознавчій перевірці, якщо документи взагалі існують. Ми ж тут тільки хотіли підкреслити, що у Москві Михайло Грушевський мав значний авторитет і став одним із помітних лідерів українства. Його реноме борця з царизмом було поза сумнівом.

З падінням самодержавства у березні 1917 р. вчений отримав довгоочікувану і вистраждану свободу. Його звільнили з-під нагляду поліції, повернули паспорт. Працювати на благо України хотілося як ніколи. Падіння московського ярма вивільнило сили. Зразу ж Михайло Сергійович включився у вир політики. Написав у Петроград листа О. Керенському, де запропонував низку невідкладних заходів щодо вирішення наболілих справ українства: полегшення долі засланих галичан, організація української народної школи, запровадження української мови до урядових установ в Україні. Слава суспільствознавця випереджала його дії. Між тим, як він відзначав, "в Києві українці почали організовувати політичний центр, назвали Центральною Радою, вибрали мене головою й стали кликати, щоб я негайно приїздив"⁶⁰. Шлях в Україну був відкритий.

Арешт і заслання М. Грушевського не зламали, а, навпаки, консолідували його суспільні й наукові сили. Історик розгорнув активну діяльність. З лідера галицького українства він перетворився на лідера всіх українців. Репутація борця з царизмом – ось той фундамент, на якому зросла його популярність. Ці лаври і незламний дух стали гарантом обрання професора головою Української Центральної ради. Етап національного державотворення починався.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Див.: Звинувачується в шпигунстві... (Невідомі джерела до біографії Грушевського) // Архіви України. – 1991. – № 5/6. – С. 18 (Публікація О.В. Музичук).
- ² Малик Я. Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914-1934 рр.) // Михайло Грушевський

- кий. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С.419.
- 3 Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – С.71.
 - 4 Дорошенко В. Перший президент відновленої української держави // Овид. – 1957. – Ч.2/3. – С.28.
 - 5 Грушевський М.С. Автобіографія, 1914-1919 рр. // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К., 1992. – С.215.
 - 6 Мухин М. Проф. М. Грушевський // Вісник. – Львів, 1936. – 4.4. – С.195-196.
 - 7 Винар Л. Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році // У І. – 1969. -№3/4.-С.103-108.
 - 8 Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. – К., 1991. – С.5.
 - 9 Гирич І. Знищені мистецька збірка і архів Михайла Грушевського в його київській оселі // Пам'ятки України: Історія та культура. – К., 1995. – № 1. – С.103-105.
 - 10 "Справа про висилки проф. М. Грушевського" // Великий Українець. – С.365.
 - 11 Грушевський М.С. Автобіографія, 1914-1919 рр. – С.215.
 - 12 Див.: Чикаленко Є. Щоденник. – Львів, 1931. – С.472-475.
 - 13 Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1999. – С. 191-193.
 - 14 Там само.-С. 193.
 - 15 Малик Я. Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914-1934 рр.) // Михайло Грушевський. Зб. наук. праць і матер. Міжн. ювіл. конфер., присвяч. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С.414.
 - 16 Там само.
 - 17 Грушевський М. Автобіографія, 1914-1919 рр. – С.215.
 - 18 Винар Л. Михайло Грушевський... – С.191.
 - 19 Малик Я. Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914-1934 рр.). – С.416.
 - 20 Див.: Грушевський М. Після Балканської війни // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Т.63. – Кн.9.
 - 21 ЦДІАУ у м. Києві, ф.274, оп.1, спр.121, арк.53-зв.
 - 22 Звинувачується в шпигунстві... – С.25-26.
 - 23 Там само. – С.22.
 - 24 Малик Я. Кримінальні переслідування. – С.416.
 - 25 Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність // Великий Українець. – С.469.
 - 26 "Справа про висилки проф. М. Грушевського" // Нова Рада. – 1917. – 23 березня. – Ч.3.
 - 27 Там само.
 - 28 Листування М. Грушевського з О.О. Шахматовим // УІЖ. – 1996. – № 6. – С.37 (Публікація В.І. Макарова).
 - 29 Щоденник Катерини Грушевської // Матяш І. Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С.195.
 - 30 Там само.-С.32-33.
 - 31 З петербурзьких адресатів М. Грушевського: Листи до О.О. Шахматова (За матеріалами архіву Російської академії наук у С. Петербурзі) // Архіви України. – 1996. – № 1/3. – С. 106 (Публікація І.В. Пасько).

- ³² Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. – К., 1996. – С.223-224.
- ³³ “Справа про висланого з Галичини ... професора М. Грушевського (з фондів Держархіву Ульянівської області) // Архіви України. – 1996. – № 1/3. – С.96 (Публікація С.І. Білокона).
- ³⁴ Папакін Г.В. Документи архівосховищ Російської Федерації про М.С. Грушевського // Архіви України. – 1996. – № 1/3. – С.88.
- ³⁵ Горинь В. Вілла Михайла Грушевського у Львові. – Л., 1999. – С.21.
- ³⁶ Листи Михайла Грушевського до Петра Стебницького // Архіви України. – 1991. – № 1/2. – С.107 (Публікація В. Заруби).
- ³⁷ Листування Михайла Грушевського / Упор. Г. Бурлака, ред. Л. Винар. – К., Нью-Йорк, Париж, Львів, Торонто, 1997. – С.170.
- ³⁸ Там само. – С. 172.
- ³⁹ Грушевський М. Автобіографія, 1914-1919. – С.216.
- ⁴⁰ Пасько І.В. З петербурзьких адресатів М.С. Грушевського. – С.107.
- ⁴¹ Заруба В. Архівні матеріали братів Грушевських в Одесі // Четвертий Міжнародний конгрес українців: У 2-х ч. – Ч. I. – Одеса, Київ, Львів, 1999. – С.334.
- ⁴² Папакін Г.В. Документи архівосховищ Російської Федерації про М.С. Грушевського... – С.89.
- ⁴³ Антонович М. “Справа Грушевського” // Великий Українець. – С.368.
- ⁴⁴ Там само. – С.369.
- ⁴⁵ Речь. – 1915. – 25 октября.
- ⁴⁶ Малик Я. Кримінальні переслідування... – С.420.
- ⁴⁷ Антонович М. “Справа Грушевського”. – С.370.
- ⁴⁸ Новий час. – Львів, 1924. – 23 листопада.
- ⁴⁹ Новий час. – Львів, 1924. – 27 листопада.
- ⁵⁰ Кревецький І. Сфальшований документ. Як у нас поборювали С. Томашівського // С. Томашівський. Історик, політик, публіцист. – Львів, 1930. – С.73-75; Малик Я. Кримінальні переслідування... – С.421.
- ⁵¹ Студинський К. Чи рішено розважно? // Українське слово. – Львів, 1917. – Ч. 139,146, 147.
- ⁵² У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891-1941). – К., 1993. – С.309.
- ⁵³ Малик Я. Кримінальні переслідування. – С.421.
- ⁵⁴ Папакін Г.В. Документи архівосховищ... С.90.
- ⁵⁵ Пасько І.В. З петербурзьких адресатів М.С. Грушевського. – С.108-109.
- ⁵⁶ Заруба В. Листи Михайла Грушевського до Петра Стебницького. – С. 109.
- ⁵⁷ Кіржаєв С.М. Спадщина Михайла Грушевського // Архіви України. – 1996. – № 1/3. – С.82.
- ⁵⁸ Грушевський М. Автобіографія, 1926 // Великий Українець. – К., 1992. – С.238-239.
- ⁵⁹ Аврех А.Я. Масоны и революция. – М., 1990. – С.144.
- ⁶⁰ Грушевський М. Автобіографія, 1914-1919 рр. – С.216.

Надійшла до редакції 14.03.2002